

УДК 130.2:172.12

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.11>**Лісеєнко Олена Василівна**

доктор соціологічних наук,
професор кафедри філософії, соціології та
менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0408-5203

Крохмаль Олександр Миколайович

аспірант кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Актуальність. Філософське осмислення трансформаційних змін в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни є досить важливим і актуальним, по-перше, тому, що розуміння ментального виміру української історії не лише розкриває сутність суспільних, етнічних процесів, які відбувались та відбуваються в Україні, але й зумовлює причини цивілізаційного вибору українського суспільства; по-друге, дає можливість краще зрозуміти світоглядні засади колективної та індивідуальної свідомості, форми поведінки в її етнокультурному, національному виміри, які зробили можливим героїчний спротив українців російській агресії. **Метою статті** є осмислення вектору ціннісних зрушень в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни за допомогою використання аксіологічної методології. **Методи дослідження** – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод.

Результати дослідження. Українську ментальність визначено як комплекс фундаментальних специфічних світоглядних констант народу – індивідуальних чи колективних уявлень, цінностей, архетипів, стереотипів, які формуються в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних). Серед важливих онтологічних умов формування ціннісної складової української ментальності зазначається духовне, релігійне буття українського народу. Українці релігійні і це вплинуло на формування в українській ментальності високих гуманістичних начал, понять про совість, цінностей свободи та справедливості.

Зазначено, що українська ментальність переживає трансформаційні процеси, відповідаючи на виклики євроінтеграційних процесів, подій російсько-української війни тощо. Проаналізовано деякі сучасні ціннісні зміни в українській ментальності на основі даних емпіричних досліджень 2014–2023 рр. та зроблено висновки про особливості аксіологічного виміру трансформації української ментальності в контексті інтеграційних процесів України в світовий соціокультурний простір.

Ключові слова: ментальність, українська ментальність, національна культура, цінності, ціннісні зрушення.

Філософське осмислення трансформаційних змін в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни є досить важливим і актуальним. По-перше, розбудова процвітаючої європейської України стикається з багатьма перешкодами, не в останню чергу пов'язаними з соціокультурними та культурно-історичними чинниками, розуміння яких конче необхідно для ефективного розвитку нашої країни. Ментальний вимір української історії не лише розкриває суть суспільних, етнічних процесів, які відбувались та відбуваються в Україні, але й зумовлює причини цивілізаційного вибору українського суспільства. По-друге, дослідження української ментальності дає можливість краще зрозуміти світоглядні засади колективної та індивідуальної свідомості, форми поведінки в її етнокультурному, національному вимірі, які зробили можливим героїчний спротив українців російській агресії. Зараз майже весь світ з захопленням спостерігає за боротьбою українського народу, допомагає Україні та ставить собі питання про джерела тої сили духу, яка надихає українських воїнів. Але для адекватних відповідей на ці та інші питання щодо української історії та сучасного стану українського суспільства необхідно осмислення української ментальності, її аксіологічного виміру, української культури та культурного коду нації.

Феномен ментальності складає онтологічне підґрунтя будь-якої з форм співбуттєвості як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях – спільноти, суспільства чи держави. В сучасних українських воєнних реаліях проблематика української ментальності має особливе значення у контексті смислового опанування буття, з'ясування унікальної етнічної природи української ментальності та її еволюційних трансформацій. В цих загрозливих воєнних умовах питання про смислове наповнення буття набуває загострення екзистенційного виміру, і це смислотворення впливає на трансформацію національної свідомості, національної ментальності українців. Як слушно зауважує Т. Г. Бабина: «Національно свідомою людиною – це людиною, смисловою сферою якої укорінена в національній культурі. Вона визначається не спеціальним психічним механізмом, а особливостями смислотворення. Головне – не зміст речі, події, а смисл, який її пов'язує» [1, с. 10].

Філософська рефлексія сучасних ціннісних зрушень в українській ментальності дає можливість більш глибокого розуміння діалектичного взаємозв'язку між характером суспільних змін, вектору розвитку сучасних історичних подій та соціокультурних процесів та явищ. Досить цікавим та важливим є також сучасний контекст трансформації українського суспільства та аналіз проявів української ментальності, що дають змогу відслідкувати, які її аспекти піддаються змінам, а які залишаються стійкими. Дослідження трансформаційних процесів української ментальності розширює та збагачує наукові контексти не лише соціальної філософії, філософської антропології, але й культурології, соціології, історії та інших наук. Застосування філософського підходу до дослідження трансформації української ментальності допомагає зрозуміти глибинні зміни у світогляді та цінностях українського народу. Осмислення аксіологічного виміру української ментальності дає можливість більш глибокого осмислення духовності народу, динаміки соціокультурних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, та ролі ментально-культурних факторів в кризових, екстремальних суспільних умовах.

Серед вітчизняних вчених дослідження української ментальності, її змістовних компонентів та онтологічних засад формування представлено в роботах О. Донченко, Р. Додонова, С. Кримського, Ю. Липи, М. Поповича, Д. Чижевського, В. Храмовой та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) М. Попович, С. Кримський, та ін. розглядають деякі методологічні та гносеологічні проблеми теорії ментальності, історичні витоки, особливості прояву української національної ментальності в сучасному суспільстві [2]. Цікавим та плідним, на нашу думку, є запропонований О. Донченко концептуальний підхід до дослідження сутнісних компонентів феномену ментальності. Як зазначає О. Донченко, важливим для аналізу ментальності є дослідження архетипу як першооснови ментальності зокрема, і архетипу в цілому як першоджерела становлення і розвитку культури і соціальних моделей, що детермінують людське буття [3].

Серед сучасних досліджень соціокультурних процесів сучасності, вектору культурних трансформацій та змін ціннісних пріоритетів населення в сучасній Україні, ціннісних трансформацій в українській ментальності треба відзначити праці Є. Борінштейна, Є. Головахи, А. Ручки, Н. Костенко, та ін.

Виходячи з вищенаведеного, **метою** статті є осмислення вектору ціннісних зрушень в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни за допомогою використання аксіологічної методології.

Національна ментальність є багатогранним соціокультурним явищем, тому у філософській науці воно має різну інтерпретацію. Неоднозначність визначення цього поняття відображається в безлічі понять, що існують у філософському дискурсі та характеризують його різні аспекти: «спосіб мислення», «умонастрій», «світосприйняття», «глибинні та архаїчні верстви психіки», «дух народу», «колективна свідомість», та ін.

Поняття національної ментальності переважно пов'язують із певним способом мислення, світосприйняття, світовідчуття і поведінки нації. Якщо подивитися глибше, поняття «національна ментальність» відображає сукупність психологічних, культурних, соціальних та генетичних ознак, що визначають специфіку способу мислення, групової поведінки, системи цінностей, світоглядних настанов народу.

Важливе місце у вивченні української ментальності посідають ідеї вітчизняних філософів попереднього покоління. З цих ідей та розробок варто виділити такі: ідея ментальності як прояву «божественного» начала людини (Г. Сковорода, П. Юркевич); теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів у національній культурі (Д. Чижевський); ідея доміанти любові, втіленої в категорії «серце», у людській свідомості, ментальності, житті (Д. Юркевич); проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі (М. Костомаров).

Значний вклад у започаткування та розвиток дослідження специфіки української ментальності в історичній ретроспективі зробили праці М. Костомарова. У своїй історико-етнографічній праці «Дві руські народності» він обґрунтував вплив на формування особливостей самосвідомості народу, його ментальності природно-географічних, історично-суспільних факторів. Микола Костомаров уперше зазначив важливість географічного фактору при відмінності народностей взагалі, що це так чи інакше позначається на всіх сторонах життєдіяльності народу. М. Костомаров зазначає, що явища зовнішнього життя, що характеризують відмінності однієї народності від іншої, є лише зовнішніми ознаками, за допомогою яких виражає себе те, що ховається на «дні душі народної». На думку М. Костомарова, «духовний склад, ступінь почуття, його прийоми або склад розуму, напрям волі, погляд на життя духовне і суспільне – це все, що утворює характер народу» [4]. М. Костомаров уважав, що географічне положення було першим приводом відмінності народностей взагалі. Дійсно, це твердження має певні підстави, тому що природні, географічні чинники є важливими детермінантами розвитку суспільної свідомості та ментальності, особливо на ранніх етапах ентогенезу нації. Однак у сучасній науковій літературі більш обґрунтованими стали уявлення про те, що найважливішими факторами розвитку суспільства та його духовних засад у ХХІ столітті мають передусім соціально-економічні та суспільно-політичні чинники.

Одним з перших визначив поняття української ментальності та охарактеризував її характерні риси Д. Чижевський. Згідно Д. Чижевському, серед характерних рис української ментальності є інтроверсивність (зосередження на власному внутрішньому світі), кордоцентричність (виражена у любові до природи, чутливості, обрядовості), свободолюбність. Д. Чижевський зазначав зв'язок між колективною психологією і формуванням національної ментальності, але не інтерпретував психологічний чинник домінуючим у формуванні української ментальності. На думку Д. Чижевського, національний світогляд відображає поєднання певних надісторичних та історичних елементів. Безумовно, національний світогляд змінюється під впливом

історичних, культурних та інших факторів, а також трансформується через зміни всередині, що накладає свій відбиток на «психіку народну» [5].

У контексті визначення української ментальності зазначимо, що феномен національної ментальності відображає певний ціннісно-духовний стан народу, який формується унаслідок історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (суспільних, культурних, соціально-економічних, етнічних, релігійних, тощо). При цьому, соціокультурні трансформації безумовно, впливають на закладені в структурі національної ментальності базові уявлення, ціннісні пріоритети, однак архетипи, традиції практично залишаються незмінними.

Серед важливих онтологічних умов формування ціннісної складової української ментальності необхідно зазначити духовне, релігійне буття українського народу. Українці глибоко релігійні і це вплинуло на формування в українській ментальності високих гуманістичних начал, понять про совість, цінностей свободи та справедливості. Дійсно, прийняття християнства за часів Київської Русі стало потужним чинником розвитку етнокультурної самоідентифікації та національної ментальності українського народу. Як зазначають різні дослідники, християнська релігія на різних історичних етапах сприяла формуванню національної самосвідомості українців, консолідації народу для розгортання національно-визвольної боротьби, стимулювала процеси національного відродження, підтримувала обстоювання суверенітету та незалежності української державності.

Але релігійний фактор іноді відігравав і негативну роль у процесі формування української ментальності, періодично перетворювався на привід для протистоянь у міжетнічних відносинах. Також релігійний чинник у житті українського народу мав і має геополітичний вимір, адже на території України є різні релігійні і конфесійні групи, основні християнські конфесії (католицизм і православ'я), що спричинило як поліваріантність релігійного менталітету в українській ментальності, так і різний вектор світоглядних орієнтацій населення України.

Сучасними важливими факторами впливу на ціннісні зміни в національній ментальності українців є події, пов'язані з інтеграційними процесами українського суспільства в європейський соціокультурний простір, та з подіями на сході країни з 2014 року та повномасштабною російсько-українською війною з 24 лютого 2022 року. Якщо звернутись до результатів моніторингу Інституту соціології НАНУ, то можна побачити певні тенденції в ціннісних зрушеннях в українській ментальності. Як свідчать дані цих репрезентативних загальнонаціональних опитувань, в українській ментальності ціннісна складова характеризується домінуванням вітальних (традиційних) цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми та добробутом [6]. За думкою А. Ручки, це домінуючий ціннісний синдром під назвою «Безпека», призначення якого гарантування екзистенційної безпеки особистості, людського життя, цінності міжособистісних відносин. В той же час цінності, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Соціальний комфорт» («сприятливий морально-психологічний стан суспільства», «створення рівних можливостей для всіх», «соціальна рівність», «національно-культурне відродження», «участь у релігійному житті»), а також самореалізаційні цінності під назвою ціннісний синдром «Самореалізація»: «цікава робота», «суспільне визнання», «освіта», «культурна компетентність», «індивідуальна самостійність» мають для населення України другорядний характер [7]. Проте з 2014 року значимість демократичних, політико-громадянських цінностей, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Демократія»: «державна незалежність країни», «створення рівних можливостей для всіх», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не боячись за особисту свободу», «критика і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «підприємницька ініціативність», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій»), постійно зростає. В ціннісній складовій української ментальності населення, як свідчать дані моніторингу 2014–2023 рр., почали відбуватися зміни, пов'язані з зростанням важливості цінностей державної незалежності, патріотизму, а також цінності, пов'язані із комунікацією, толерантністю, солідаризацією, зміцненням соціальних

зв'язків. Ця тенденція має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму, особливо в умовах війни.

Як зазначають дослідники, ціннісна шкала українців в умовах війни зазнала незначних змін. Спостерігається динаміка в бік цінностей самовизначення та відкритості до змін. Традиційно домінують універсалізм та доброта. На високому рівні залишилися конформність і на противагу їй самостійність. Також значущими є цінності безпеки і традиційності. За рік дещо зросли значення цінності традиційності, гедонізму, стимуляції та особливо самостійності.

Традиційно цінності самостійності, багатства та гедонізму притаманні більше молоді. На противагу їм у середній та особливо у старшій вікових групах більш схильні до консервативних цінностей (традиційності та конформізму). Як зазначається дослідниками Соціологічної групи «Рейтинг», «такі цінності як самостійність, універсалізм, доброта, безпека та досягнення притаманні представникам усіх вікових категорій. Якщо для чоловіків значно вищими є цінності стимуляції, досягнення та багатства (влади), то для жінок – безпеки, традиційності, конформізму, універсалізму і доброти» [8].

Висновки. Еволюційні трансформації української ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір та драматичних подій російсько-української війни відображають складні зміни в способах мислення, цінностях, стереотипах та поведінці українців. Війна, як і інші екстремальні події в новітній історії України, впливають на вектор ціннісних зрушень в українській ментальності.

Аналіз деяких особливостей ціннісних зрушень в українській ментальності населення України згідно даних досліджень Інституту соціології НАН України 1992-2021 рр. дозволяє фіксувати постійне зростання за своєю важливістю цінностей свободи та демократії, цінностей, які пов'язані із солідаризацією та зміцненням соціальних зв'язків. Необхідна подальша розробка теоретико-методологічних підходів до дослідження трансформаційних ознак української ментальності, що суттєво поглиблює наукове розуміння соціокультурного потенціалу розвитку українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабина Т. Г. Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу. Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20, вип. 22(2). С. 8–12.
2. Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
3. Донченко О. І. Концепція соціальної психіки суспільства. *Філософська і соціологічна думка*, 1994. № 3–4, С. 36–73.
4. Костомаров М. І. Дві руські народності. Київ; Харків : Майдан, 1991. 72 с.
5. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Видавництво Орія при УКСП Кобза, 1992. 230 с.
6. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.
7. Ручка А. Зміни ціннісних пріоритетів населення України / Мінливості культури: соціологічні проєкції. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. С. 141–165.
8. Соціологічна група «Рейтинг» – одна з найбільших недержавних та незалежних дослідницьких інституцій в Україні. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpya_2022.html

REFERENCES

1. Babyna T. H. (2012) Istorychni vymiry mentalitetu: svoyeridnist' ukrayins'koho svitu. [Historical dimensions of mentality: the uniqueness of the Ukrainian world]. Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya : Filosofiya. Sotsiolohiya. Politolohiya. T.20, vyp. 22(2). S. 8–12. [In Ukrainian].
2. Problemy Teoriyi mental'nosti (2006). [Problems of the theory of mentality]. Kyuyiv: Naukova dumka. 403 s. [In Ukrainian].

3. Donchenko O. I. (1994). Kontsepsiya sotsietal'noyi psykhyki suspil'stva. [The concept of the societal psyche of society]. *Filosofs'ka i sotsiologichna dumka*. № 3–4, S. 36–73. [In Ukrainian].
4. Kostomarov M. I. (1991). Dvi rus'ki narodnosti. [Two Russian nationalities]. Kyiv; Khar'kiv : Maydan. 72 s. [In Ukrainian].
5. Chyzhevs'kyi D. I. (1992) *Narysy z istoriyi filosofiyi na Ukrayini*. [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv : Vydavnytstvo Oriy pry UKSP Kobza. 230 s. [In Ukrainian].
6. *Ukrayins'ke suspil'stvo v umovakh viyny. Rik 2023: Kolektyvna monohrafiya* [Ukrainian society in war conditions. Year 2023: Collective monograph] / S. Dembits'kyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrayiny, d. filos. n. YE. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeyeva. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 2023. 343 s. [In Ukrainian].
7. Ruchka A (2015) *Zminy tsinnisnykh priorytetiv naseleण्या Ukrayiny / Minlyvosti kul'tury: sotsiologichni proektsiyi*. [Changes in value priorities of the population of Ukraine / Changes in culture: sociological projections]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, S. 141–165. [In Ukrainian].
8. *Sotsiologichna hrupa «Reytynh»* [Sociological group "Rating"]. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nmost_17-18_serpnya_2022.html [In Ukrainian].

Liseienko Olena Vasylivna

Doctor of Sociological Sciences,
Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of socio-cultural activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0408-5203

Krokhmal Oleksandr Mykolaiovych

Postgraduate Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of socio-cultural activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

AXIOLOGICAL DIMENSION OF THE TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN MENTALITY

Philosophical understanding of transformational changes in the Ukrainian mentality in the context of modern integration processes of Ukrainian society into the European socio-cultural space, dramatic events of the Russian-Ukrainian war is quite important and relevant, firstly, because understanding the mental dimension of Ukrainian history not only reveals the essence of social, ethnic processes that took place and are taking place in Ukraine, but also determines the reasons for the civilizational choice of Ukrainian society; secondly, it makes it possible to better understand the worldview principles of collective and individual consciousness, forms of behavior in its ethno-cultural, national dimensions, which made possible the heroic resistance of Ukrainians to Russian aggression.

*The purpose of the article is to understand the vector of value shifts in the Ukrainian mentality in the context of modern integration processes of Ukrainian society into the European socio-cultural space, the dramatic events of the Russian-Ukrainian war using axiological methodology. **Research methods** – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis) and axiological method were used.*

***Research results.** The Ukrainian mentality is defined as a complex of fundamental specific worldview constants of the people – individual or collective ideas, values, archetypes, stereotypes, which are formed as a result of the historically long and fairly stable influence of various factors and circumstances (geopolitical, social, natural-geographical, cultural, ethnic, social – economic, religious). Among the important ontological conditions for the formation of a valuable component of the Ukrainian mentality, the spiritual and religious existence of the Ukrainian people is noted. Ukrainians are deeply religious, and this influenced the formation of high humanistic principles,*

concepts of conscience, values of freedom and justice in the Ukrainian mentality.

It is noted that the Ukrainian mentality is undergoing transformational processes, responding to the challenges of European integration processes, the events of the Russian-Ukrainian war, etc. Some modern value changes in the Ukrainian mentality are analyzed on the basis of empirical research data from 2014–2023, and conclusions are drawn about the peculiarities of the axiological dimension of the transformation of the Ukrainian mentality in the context of the integration processes of Ukraine into the world socio-cultural space.

Key words: *mentality, Ukrainian mentality, national culture, values, value shifts.*